

Венелин Грудков

ПРОЛОЖНОТО ЖИТИЕ НА ПАТРИАРХ ЙОАКИМ I — ПАМЕТНИК НА
СТАРОБЪЛГАРСКАТА КНИЖНИНА

Дейността на патриарх Йоаким I съвпада по време с кулминацията във възстановяването на Втората българска държава. Тя е пряко свързана с царуването на Иван Асен II. Единението между патриарх и владетел води до създаването на обстановка на държавен просперитет, постигнатото минава през вековете и чертае духовни хоризонти за народа ни. Въпреки реалния принос на Йоаким I (не знаем светското му име) към българската историческа съдба, вестите за него са твърде оскъдни, израз са на типичното за средновековната литература художествено мислене и следователно в повечето случаи са семантично непроницаеми.

Най-пълни сведения за възникването на култа към Йоаким I науката черпи от Проложното му житие, създадено в средата на XIII в. Текстът (непълнен, липсва един лист) се намира в Празничен миней № 23 от ръкописната сбирка на БАН (л. 156а — 157а). Ръкописът е от XV в., западнобългарска редакция, предназначен е за първата половина от религиозната година¹.

В изследванията Проложното житие на Йоаким I се третира преди всичко като исторически извор² и като паметник, отразяващ моменти от църковното строителство³. Не е разглеждано като литературен текст и не се държи сметка за литературния му контекст.

Тази статия е опит да се реставрира първоначалният вид на пролога, а самият текст да бъде анализиран на композиционно, сюжетно-фабулно и образно равнище. Целта на този подход е словото да се освободи от "средновековните си доспехи" и да се види реалното, което стои зад него.

Днес не разполагаме с пълния текст на Проложното житие на Йоаким I, а за да бъде разгледано всестранно, като продукт, реализиращ се в определена комуникативна ситуация, е необходимо дори с известна хипотетичност да бъде възстановен автентичният текст. В науката липсва единно становище по този въпрос⁴. Според нас в случая е необходима конкретизация, която строго следва характера на проложното слово: архикрен же сътворише събор искахоу по^Авна архііереіскоу саноу, и шврѣто... (вероятно става въпрос за времето непосредствено след отказа на примас Василий от поста му), откъснат е следващият лист, след което четем: съ радостію велиіею възврати се црь въ свои гра^А тръновъ. архііери же вси западнии патриарха посадише на прѣстолаѣ. въ велицен патриархни цра гра^А трънова. Следователно първият цитат отразява решението на събора на архиереите, вероятно не и без участието на владетеля, за търновски

архиепископ да бъде избран монахът Йоаким. Можем да отнесем този факт към 1233 г. Вторият цитат "говори" за тържественото завръщане на цар Иван Асен II, когато Йоаким е вече патриарх на Българската църква, утвърден от "западните архiereи". Вестите насочват към пролетта на 1235 г., когато Йоаким е признат за патриарх на събора в град Лампсак, където се осъществява най-важната задача на държавната политика от този период. С други думи, липсващата част от Пролога вероятно е съдържала сведения за отиването на Йоаким във Велика Никея и присъствието му на събора, провъзгласил го за патриарх. Става въпрос за два композиционно обособени разказа, съобразени с житийния тип повествование. Очевидно е, че те се съотнасят в тематично отношение с два самостоятелни паметника на старобългарската книжнина — Летописен разказ от времето на Иван Асен II⁵ и Разказ за възобновяването на българската патриаршия⁶. В случая ни интересува кое е първично — агиографското или летописното слово. Според акад. Е. Георгиев Летописният разказ от времето на Иван Асен II "...съдържа исторически момент, който ни дава възможност да определим времето, в което авторът пише произведението си. Този исторически момент е отиването на монаха Йоаким в Никея, за да получи високия си архиерейски сан. Понеже знаем кога е станало събитието, то ни отвежда към времето на написване на произведението: произведението е било написано наскоро след него"⁷.

Ако за втория разказ, описващ събитията, свързани с възстановяването на патриаршеския институт през 1235 г., приемем, че "...авторът му говори като свидетел, който е преживял в буйна патриотична радост събитието и иска да остави спомен на поколенията за него"⁸, трябва да се съгласим, че и той е възникнал непосредствено след събитието. Или двата интересуващи ни разказа са създадени около 1235 — 1236 г. Тук не е необходимо да се спираме на въпроса кога е възникнало Проложното житие за Йоаким I. Това при всички случаи е станало след 1246 г. Следователно анонимният агиограф, безспорно родолюбец, е имал пред себе си два текста, които бележат върхови моменти в историческата съдба на българите. Той предава тяхната атмосфера с житийни средства.

След това уточняване можем да пристъпим към разглеждане на текстовата организация. Както всяко проложно житие, така и въпросното е снабдено с външни сигнализатори за цялост, маркиращи началото и края му. Особен интерес представлява въвеждащата езикова структура, която обособява агиографското слово в химничния комплекс: **Въ тъжъ днь прѣпоав наго ѿца ншего нвакіма патрнарха българскаго**. Прави впечатление, че героят е наречен "преподобен" като оценка за анахоретски дела и "патриарх български", което на библейска основа ситуира действието в апостолски дух. Този синтез на митологическа семантика, зададен като основна тема още в началото на текста, представлява инвариантен модел за старобългарската агиография — близостта между отшелническите и апостолските деяния в много отношения води до преплитане на елементи от тези два типа биографични фабули, най-често героят архиерей се

отличава с аскетични подвизи (напр. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак).

Финалният маркиращ знак — **Ѣго же мѣтвѣми да оутвърдитъ гь въ црство болгарскоіе въ вки вѣкомь. и нас спо^Ави^Т црствню своіемоу** — насочва към традициите, установени от търновските агиографи през първата половина на XIII в. (срв. напр. аналогичните елементи от пролозите за Петка Търновска, Михаил Воин, Иларион Мъгленски).

Общата житийна схема, свързана с богоугодния живот на Йоаким като основа за святост, се реализира чрез шест частни подтеми.

Първата подтема (A1) дава сведения за произхода и ранната биография на героя. В линейното разгръщане на текста нейните граници са: **Тъ прѣпо^Адоб'ы ѿць ншь нвакѣмь бы^С родомь болгарн^Н...** — ... **иде въ стоюю гороу.**

Втората подтема (A2) със стандартни за житийната традиция изрази описва подвизите на бъдещия светец в Атон. Границите ѝ в синтагматичен план са: **и тоу въсприетъ на се великы шеразь аггл^Скы** — **и тоу много време прѣбывъ.**

Третата подтема (A3) разказва за живота на героя в някое манастирско поселище по течението на река Русенски Лом. Тук централно място заема вестта за построяването на манастира "Архангел Михаил" с прякото участие на цар Иван Асен II. Тя обхваща текстов фрагмент с граници: **изышь^А ѿоу. дошь^А до доунава...** — ... **и лѣст вичьски^М степеномь въсходеще.**

От четвъртата подтема (A4), която вероятно е имала летописен характер (разказ за освещаването на Йоаким за архиепископ във Велика Никея), е запазено само началото: **въ тоже врѣ^М василіе патри'арх^Х конць житиѣ преіетъ. и все земліе болгарскіе съшь^Аше^С. архііерен же сътворише събор искахоу по^Аена архііеренскоу саноу, и шврѣто...**

Петата подтема (A5) — ръкополагането на Йоаким за патриарх — е кульминация в земния му път. Присъства само с финалния си маркер: **съ радостню велиіею възвратисе црь въ свон гра^А трьновъ.**

Шестата подтема (A6) дава сведения за героя вече като патриарх. Нейните граници в текста са: **архііерен же вси западнын патриарха посадише на прѣстолѣ...**, а краят ѝ съвпада с абсолютния финал на пролога.

Тази схема (представянето на макротемата (A) чрез шест микротеми) е в пряка връзка с програмиращата роля на наслова. Първите три подтеми (A1, A2 и A3) наред с универсалното си звучене създават представа за ценностното формиране на героя в анахоретски смисъл. Йоаким култивира в себе си най-висшите според християнската религия добродетели — безгранична вяра, смирение, постоянна грижа за нетленното. Следователно информацията в тези теми е насочена към личностното му изграждане, което му позволява да заеме висок църковен пост. Вторите три подтеми (A4, A5 и A6) във фабулния си синтез градят

образа на патриарха. Многото "трудо̀ве", положени от светеца и оценени от агиографа в градация, дават вече своите плодове. По този начин идеализацията на героя, застанал начело на Българската църква, е поставена на сравнително "обективна" основа. В тази насока централно място заема разгърнатото сравнение/метафора: **Иако добрин крьмителъ дръже вѣѣ крьмилѣ. и правѣ корабь починоу мира сего.** Можем да определим тази типично средновековна фигура като интерпретационен ключ на цялото житие, защото според "скритото" зад нея Йоаким изпълнявал с еднаква ревност и монашеските си, и архиерейските си задължения. Същевременно на лексикално равнище тя отвежда към стила на Апостола, където на основата на семантичната деривация се въвежда образът на кормчията успоредно с образа на добрия пастир, който извежда на идеалното пасище повереното му от Бога стадо (срв. в разглеждания пролог: **и порученноіеѹ стадо добръіе оупасе...**). Напр. в Съборното послание на св. апостол Иаков четем: "Ето и корабите, ако и да са толкова големи и биват тласкани от буйни ветрове, с малко кърмилце се насочват, накъдето кърмиларят желае" (304, 3:4). А в Първото съборно послание на св. апостол Петър — "пасете божието стадо, което имате, като го надзиравате не принудено, а доброволно, не заради гнусна корист, но от усърдие" (318, 5:1). От двата примера става ясно, че апостолските деяния са своеобразен метатекст на пролога.

Според постулатите на агиографската проза Проложното житие на Йоаким I има традиционна фабула — експозиция (съзряване на героя за ценностни според религията дела) и централен фабулен дял (тук присъствуват деянията на героя, чрез които той се представя като божи угодник). Прави впечатление, че липсва постбиографичен разказ. Този факт трябва да обясним с времето, стоящо между успението на Йоаким I и написването на житието. Академичната наука изтъква, че "...известно времепосочване на произхода му може да се види в патриотичния му патос. След края на Иван Асен II в 1241 г. започват междуособици и бързо отслабване на Българската държава. И родолюбивите монаси и придворни се обръщат към неотдавна починалия патриарх, който за тях бил "свет" човек, да утвърди с молитвите си българското царство"¹⁹. Следователно между смъртта на Йоаким (18 януари 1246 г.) и предполагаемото време, когато възниква прологът, изминава около едно десетилетие. Според нас има твърде малко време, за да се развие постбиографична фабула. Липсата на чудеса, вършени от героя като трансцендентен обект, не се възприема като антиканонична. Такива композиционно обособени разкази не се откриват и в Пространното житие на Кирил, и в Похвалното слово за Евтимий от Григорий Цамблак.

В анализирания текст образът на героя е въведен чрез наслова: **"прѣпо^бнаго вѣца ншего нвакіма патрнарха бльгарскаго"**. Въпреки традиционността на тази структура на преден план излиза инверсията — **"патрнарха бльгарскаго"**. В силна синтактична позиция е изведено едно етносно определение, съзвучно по дух с цялата атмосфера на пролога (срв. аналогичното и във финала — **"црство блькар^коіе"**).

Фабулната експозиция започва с посочване на народността на героя — "тъѣ прѣподобенъ ѿць ншь нѣакимъ въ^с родомъ българи^и". Този израз се превръща в задължителна формула за кратките жития, възникнали през XIII век в Търново и отразяващи почитта към "новите търновски светци" (срв. същото в Проложното житие на Михаил Воин). Етнонимът "българин" се задържа в агиографията и през XIV в. Трябва обаче да се подчертае, че той се явява в паметниците на старобългарската литература за първи път през тринадесетото столетие и неговата конкретна семантика е в пряка връзка със задачите пред държавно-политическото строителство на България непосредствено след отвърляне на византийското робство.

На второ място, в духа на християнската писмена традиция се сочи благочестието на родителите на героя — "ѿ благовѣрноу родителю рож^а".

В разглеждания текст липсват сведения за ранната биография на героя. Този факт трудно би могъл да се обясни. Известно е, че в такива случаи книжовниците си служат с устойчиви формули и следвайки определени етикетни норми, спазват житийните постулати.

Анонимният агиограф обаче не е пропуснал да маркира съзряването на героя за деяния — дош^а же до в'зраста. и възненавиде прѣлестъ сего. Първата част от цитата представя Йоаким вече като завършена личност, която има право на свой избор, а втората говори, че пътят вече е избран.

Централният фабулен дял има многоепизодна структура — пребиваването на Йоаким в светогорски манастир (1); построяването на храма "Архангел Михаил" (2); предполагаем епизод, липсващ в текста, с който разполагаме, за пътуванията на героя във връзка с ръкополагането му за архиепископ и патриарх (3); накрая — представянето му като идеален духовен водач (4).

Всеки един от тези епизоди отразява различни страни от сакралния живот на първия търновски патриарх. Началният го представя като отшелник в Атон (1). Тук няма нито един елемент, който да влиза в противоречие със семантиката на образа, зададена още в първата част на наслова (прѣпо^абнаго ѿца ншего...). Целият микротекст е изграден от прости в синтактично отношение сегменти, които равноправно се съотнасят за една надизреченска тема (и вѣ повинноуіе се всемъ ѿцемъ. и въ млтв^ахъ непрѣстанно прѣбиваіе... и вѣ всег^а въ оумилени...). По този начин се създават условия за логическо извеждане. Такъв тип поведение се асоциира с митологическите модели, зададени в библейския корпус (срв. "Затова ние не падаме духом. Макар външният ни човек да тлее, но вътрешният от ден на ден се подновява" — Второ послание на св. апостол Павел до коринтяни, 374, 4:16). Синтезът между конкретното агиографско слово и митологическите представи, присъстващи във възприемащото съзнание, превръщат историческата фигура в трансцендентна величина.

Вторият епизод представя Йоаким като организатор на манастирския живот в Дунавския край. Приемаме, че бъдещият патриарх отива в "монашеската

република", воден от религиозни чувства¹⁰. Не можем да се съгласим обаче, че единствено родолюбието го тласка да напусне Света гора¹¹. Тогава липсват обществени условия за прояви от такъв род, а и текстът не съдържа податки за решаване на този въпрос. Впечатление прави само стилистично маркираният глагол *изъшь*^А (в минимален контекст — *изъшь*^А *ѡтоу...*), чиято конкретна семантика в случая свързваме с преодоляването на границата между чистото духовно пространство, даващо възможност да се води непорочно житие, и земния свят с отрицателен в аксиологическо отношение знак. Историческите изследвания сочат, че Йоаким отива в Атон през първото десетилетие на XIII в., а се връща около 1217 — 1218 г.¹² Или, той прекарва там приблизително петнайсет години, след което заедно с трима свои ученици — *Диомидъ, Атанасіе, Теодосіе* — изсича над село Красен скалната църква "Преображение Господне". От друга страна, житийното слово свидетелствува, че връзките на Иван Асен II с Йоаким датират от началото на неговото царуване — *слышавже холюбиви аса'нь црь. въ на четъ цр'тва іего. снь стараго асана цра и ѡдобродѣте ли іего... и шы^А къ ніемоу и давъ іемоу много зла*^Т, т.е. става въпрос за времето след 1218 г., около 1219—1220 г. Имайки предвид точно това време, анонимният агиограф нарича Йоаким *старць (Старць же наіемъ наіемники на злато)*. Това е много важен факт, на който не е обръщано внимание. Проучванията подчертават, че "...в манастирите почетно значение имало званието "старец". То било чисто монашеско звание, което обикновено било давано на най-възрастните и в някои случаи на най-образованите монаси... Към всеки старец имало по няколко по-млади монаси, които той наставлявал, въвеждал в църковен чин, образовал и възпитавал"¹³. В този смисъл трябва да допуснем, че Йоаким "излиза" от светогорския манастир, когато е постигнал състояние, позволяващо му да бъде духовен наставник. Именно като такъв към него се присъединяват Диомид, Атанасий и Теодосий. Цитирането на тези имена позволява да се постави в определена степен проблемът за евентуалния автор на пролога. Според акад. Е. Георгиев "...той несъмнено е някой от близките на покойния патриарх книжовни люде, който е познавал най-добре неговия живот"¹⁴. Ако трябва да продължим тези разсъждения, можем да кажем, че този книжовник е бил свързан с Търново, защото не подлежи на съмнение фактът, че този пролог възниква във втората българска столица. Но анонимният агиограф, освен че познава отблизо дейността на Йоаким като патриарх, дава и ред данни за живота му преди да стане архиепископ — изсичането на църквата "Преображение Господне" (и днес местността пази следи от подобна дейност); цитират се имена на ученици; въвежда се почетното звание "старец"; документират се връзките на Йоаким с Иван Асен II; съобщава се за градежа на църквата "Архангел Михаил" (останките ѝ са идентифицирани от археолози и изкуствоведи). Нямаме основание да се съмняваме в достоверността на тези данни. Те ни навеждат на мисълта, че авторът на пролога е бил с Йоаким и в манастирите по течението на Русенски Лом, защото,

ако допуснем тяхната връзка само на търновска основа, без съмнение вместо с конкретност щяхме да се срещнем с общи формули. И ако прибегнем до хипотезите, в един от тримата ученици трябва да видим евентуалния автор, избран нетрадиционен за средновековието начин да ни остави името си.

Във втория епизод от същностното деяние на героя в стилно-езиково отношение доминира сравняването му с "трудолюбива пчела" — **іако трудолюбиваіа пчела не почиваіе...** Това е характерна фигура за агиографската проза, но се среща предимно в пространните съчинения. Нейната поява тук е изненадваща, защото не присъства в другите пролози от XIII в. От една страна, използваното сравнение е свидетелство за образоваността на книжовника, а от друга — което е много по-важно — в него се съдържа отношение към героя. Ако освободим словото от символно-митологичния му пласт, откриваме пряко заявено уважение, породено вероятно от пряк контакт.

Последният епизод от централния фабулен дял представя Йоаким като патриарх, просветил цялата българска земя (**бл'вивь и просв'тивь в соу' българ'ско-ю землю**), изпълнявал с еднаква ревност и монашеските правила, и архиерейските си задължения. Въобще героят изпква като истински духовен лидер. За съжаление агиографското слово не отронва вест за евентуалните му писмени занимания. Но като имаме предвид, че "...книжовната дейност в българската столица била съсредоточена в двореца и Патриаршията на Царевец"¹⁵, почти сигурно е, че е била ръководена от Йоаким или поне той е бил пряко свързан с нея. Аналогични са и изводите на историческата наука: "В търновските скриптории били създадени и преписани огромен брой книги... Тук през различни периоди работили изключителни книжовници и преписвачи като патриарх Йоаким I, Йоан Драгослав..."¹⁶ Това твърдение обаче не се подкрепя с конкретни факти, но около Йоаким е имало ученици не само в Дунавския край, а и в битността му на български патриарх. В последния час от своя земен живот той благославя своето духовно стадо — **и оу'в'въ своіе пр'ѣставліеніе. и пороученно іемоу' стадо добр'іе же оупасе бл'вивь и наоучивь правов'бри дръжати се.** Тук заджитийната шампа трябва да видим конкретни действия против еретици. Чак след това Йоаким се обръща към своите ученици и целия клир — **призвавъ оученикы своіе. и въ' причь'.** Следователно в обкръжението на патриарха учениците му представляват обособена група, намираща се между миряните и клира, а според историографията основната задача на този тип ученици е "...да подражават на своите учители, а в книжовната дейност строго да спазват техните наставления"¹⁷. Тъй като паметниците от XIII в. по правило са анонимни, не могат да се направят по-задълбочени наблюдения, но книжовната дейност на патриарх Йоаким I е въвн от всякакво съмнение.

Днес трудно може да се отговори на въпроса поради какви обстоятелства този текст не влиза в състава на Стишния пролог през XIV в., чрез който се разпространяват житията на Петка Търновска, Иван Рилски, Михаил Воин. Но въпреки

своеобразната си изолираност Проложното житие на Йоаким I е продукт на търновската агиографска традиция от XIII в.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН. С., 1969, 44—48.
- ² Б. Николова. Житието на патриарх Йоаким I като исторически извор. — Исторически преглед, 1979, № 6, 122—132.
- ³ Ив. Снегаров. Неиздадени български жития. — Годишник на Духовната Академия, т. III, 53—54, 162—166.
- ⁴ Срв. Ив. Снегаров. Цит. съч., и Б. Николова. Цит. съч.
- ⁵ Ст. Кожухаров. Неизвестен летописен разказ от времето на цар Иван Асен II. — Литературна мисъл, 1974, № 2, 123—135.
- ⁶ М. Г. Попруженко. Синодик царя Борила. С., 1928, 84—87.
- ⁷ Е. Георгиев. Литературата на Втората българска държава. Първа част. Литературата на XIII в., 1977, с. 173.
- ⁸ Пак там, с. 32.
- ⁹ Пак там, с. 174.
- ¹⁰ Б. Николова. Цит. съч., с. 127.
- ¹¹ Е. Георгиев. Цит. съч., с. 175.
- ¹² В. Гюзелев. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България (XIII — XIV в.). С., 1985, с. 36.
- ¹³ Пак там, стр. 34.
- ¹⁴ Е. Георгиев. Цит. съч., с. 174.
- ¹⁵ В. Гюзелев. Цит. съч., с. 68.
- ¹⁶ Пак там.
- ¹⁷ Пак там.